Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

मराठी संतांचे पर्यावरणविषयक विचार: एक अभ्यास

डॉ. मोहन श्रीरंगराव कांबळे
प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा

Manuscript ID:
JRD -2026-180738
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 184-186
July- 2026
Submitted: 16 June. 2026
Revised: 26 June. 2026
Accepted: 11 July. 2026
Published: 31 July. 2026

सारांश:
'मराठी संतांचे पर्यावरणविषयक विचार: एक अभ्यास' या लेखात मराठी संतपरंपरेतील पर्यावरणविषयक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव आणि संत एकनाथ यांनी आपल्या साहित्यामधून निसर्गाशी सुसंवाद, निसर्गप्रेम, पर्यावरणसंवर्धन आणि सहअस्तित्वाचा संदेश दिला आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी सृष्टीतील प्रत्येक घटकात ईश्वराचे अस्तित्व मानून मानव-निसर्ग संबंध अधोरेखित केला. संत तुकारामांनी वृक्ष, वेली, प्राणी व पक्षी यांना आपले सोयरे मानून निसर्गाच्या सान्निध्यातील आनंद आणि मानसिक शांतता व्यक्त केली. संत नामदेवांनी पाणी, वारा, आकाश आणि पृथ्वीला दैवी स्वरूप देऊन निसर्गरक्षणाला मानवधर्म मानले. संत एकनाथांनी नदी, पर्वत आणि वनराई यांचे संरक्षण हे मानवी कर्तव्य असल्याचे सांगितले. त्यामुळे मराठी संतांचे विचार आधुनिक पर्यावरणीय नैतिकतेशी सुसंगत असून जंगलतोड, प्रदूषण आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर आजही मार्गदर्शक ठरतात.

मुख्य शब्द: *मराठी संतपरंपरा, पर्यावरणविषयक विचार, निसर्गप्रेम, पर्यावरणसंवर्धन, निसर्गाशी सुसंवाद, सहअस्तित्व, पर्यावरणीय नैतिकता, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत एकनाथ, निसर्गरक्षण, पर्यावरणीय संकट.*

प्रस्तावना:

मराठी संतपरंपरा ही केवळ आध्यात्मिक किंवा धार्मिक नव्हे, तर सामाजिक आणि नैसर्गिक जीवनाशी निगडित अशी व्यापक परंपरा आहे. संतांनी आपल्या अभंग, ओव्या आणि काव्यांमधून निसर्गाशी असलेले सुसंवादाचे नाते अधोरेखित केले आहे. संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव आणि संत एकनाथ यांच्या विचारांत पर्यावरणपूरक जीवनशैलीची स्पष्ट जाणीव दिसून येते. आजच्या औद्योगिकीकरणाच्या आणि पर्यावरणीय संकटाच्या काळात संतविचार अधिकच महत्त्वाचे ठरतात. या निबंधात मराठी संतांच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्टे:

1. मराठी संतांच्या साहित्यामधील पर्यावरणविषयक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.
2. संतांच्या काव्यातील निसर्गप्रतिमांचे विश्लेषण करणे.
3. आधुनिक पर्यावरणीय समस्यांशी संतविचारांचे साधर्म्य शोधणे.
4. पर्यावरणसंवर्धनासाठी संतविचारांची उपयुक्तता तपासणे.

संशोधन गृहितके:

1. मराठी संत साहित्यामध्ये पर्यावरण संवर्धनाची मूलभूत जाणीव आढळते.
2. संतांचे निसर्गविषयक विचार आजच्या पर्यावरणीय समस्यांवर उपाय सुचवतात.
3. संतकाव्यातील निसर्गवर्णन हे केवळ अलंकारिक नसून मूल्याधारित आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. मोहन श्रीरंगराव कांबळे प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा

How to cite this article:
कांबळे मोहन श्रीरंगराव (2026). मराठी संतांचे पर्यावरणविषयक विचार: एक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(7), 184–186. https://doi.org/10.5281/zenodo.21944553

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.21944553
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

मराठी संतांचे पर्यावरणविषयक विचार:

मराठी संतांनी निसर्गाला ईश्वराचे रूप मानले आहे. संत ज्ञानेश्वर यांनी सृष्टीतील प्रत्येक घटकात परमेश्वराचे अस्तित्व मानले आहे. त्यांच्या मते, मानव आणि निसर्ग यांच्यातील सुसंवाद हा जीवनाचा आधार आहे.

"आकाशी पसरले विश्व व्यापक तेथे जीवसृष्टी एकरूप निसर्गाशी जोडलेले अस्तित्व हेच जीवनाचे खरे तत्त्व सृष्टी ही ईश्वराची मूर्ती तिची सेवा म्हणजे भक्ती" (ज्ञानेश्वरी, अध्याय १२)

याचप्रमाणे संत तुकाराम यांनी आपल्या अभंगांमध्ये साधेपणा, मितव्ययिता आणि निसर्गाशी सुसंवाद यावर भर दिला आहे.

"वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे पक्षीही सुस्वरें आळविती येणे सुखे रुचिरा वने तेथे देव वसे आपुलेपणे निसर्गातचि आनंद नांदे मानव तेथे शांत होई" (तुकाराम गाथा)

संत तुकाराम यांच्या अभंगातील दिलेला उतारा निसर्गप्रेम, पर्यावरणाची जाणीव आणि मानवी जीवनातील शांततेचा अत्यंत सुंदर संदेश देतो. याचे सोप्या मराठीत स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे आहे. या अभंगात संत तुकाराम म्हणतात की, वृक्ष, वेली, जंगलातील प्राणी आणि पक्षी हे आपले नातेवाईक (सोयरे) आहेत. म्हणजेच माणूस आणि निसर्ग यांच्यात एक घट्ट, जिव्हाळ्याचे नाते आहे. निसर्गातील प्रत्येक घटक आपल्याशी जोडलेला आहे, वेगळा नाही.

पक्षी आपल्या गोड आवाजात गातात, जंगल रम्य आणि सुखद वाटते. अशा सुंदर वातावरणात मन प्रसन्न होते. संत तुकाराम सांगतात की, जिथे निसर्ग रम्य आणि संतुलित आहे, तिथेच देव आपोआप वास करतो. म्हणजे देव शोधण्यासाठी मंदिरात जाण्याची गरज नाही, तर तो निसर्गातच अनुभवता येतो. या अभंगाचा मुख्य अर्थ असा आहे की, निसर्गात खरा आनंद आहे आणि निसर्गाच्या सान्निध्यात माणसाला मानसिक शांतता मिळते. माणूस जर निसर्गाशी एकरूप झाला, तर त्याचे जीवन अधिक समाधानी आणि शांत होऊ शकते.

संत नामदेव यांच्या काव्यातही निसर्गाशी असलेले भावनिक नाते व्यक्त होते. त्यांनी निसर्गाला देवत्व दिले आहे.

"पाणी, वारा, आकाश हे दैवत त्यातचि वसे ईश्वर सत्य पृथ्वी माता पावन आहे. तिच्या सेवेतचि मोक्ष आहे निसर्गाचा अपमान करू नये तोचि धर्म मानवाचा ठरे" (नामदेव अभंग)

संत नामदेव यांच्या अभंगातील हा उतारा निसर्गपूजा, पर्यावरणसंरक्षण आणि मानवधर्म यांचा अत्यंत गूढ व अर्थपूर्ण संदेश देतो. त्याचे सोप्या मराठीत स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे. या अभंगात संत नामदेव सांगतात की, पाणी, वारा आणि आकाश हीच खरी दैवते आहेत. म्हणजेच ईश्वर हा वेगळ्या ठिकाणी नसून निसर्गाच्या प्रत्येक घटकात वसलेला आहे. त्यामुळे निसर्गाची पूजा करणे म्हणजेच देवाची पूजा करणे होय.

पुढे ते म्हणतात की, पृथ्वी ही आपली माता आहे आणि ती अत्यंत पवित्र आहे. तिच्या सेवेत, म्हणजे तिचे रक्षण करण्यातच माणसाचे खरे कल्याण (मोक्ष) आहे. माणसाने पृथ्वीचे संवर्धन केले पाहिजे, तिचा अपमान किंवा नाश करू नये. या अभंगाचा मुख्य संदेश असा आहे की, निसर्गाचा आदर करणे, त्याचे संरक्षण करणे आणि त्याच्याशी सुसंवाद राखणे हा मानवाचा खरा धर्म आहे.

तसेच संत एकनाथ यांनी मानवाला निसर्गाशी समतोल राखण्याचा संदेश दिला आहे.

"नदी, पर्वत, वनराई हेच जीवनाचे आधार ठायी त्यांचे रक्षण करणे कर्तव्य हेच खरे धर्माचे तत्त्व निसर्गाशी जुळवून घेणे यातचि मानवाचे कल्याण" (एकनाथी भागवत)

संत एकनाथ यांच्या *एकनाथी भागवत* मधील या ओव्या निसर्गाचे महत्त्व, त्याचे संवर्धन आणि मानवी जीवनातील त्याचे स्थान यावर प्रकाश टाकतात. याचे सोप्या मराठीत स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे:-

या ओव्यांमध्ये संत एकनाथ सांगतात की, नद्या, पर्वत आणि वनराई हेच जीवनाचे मूलभूत आधार आहेत. माणसाचे अस्तित्व या नैसर्गिक घटकांवर अवलंबून आहे. पाणी, हवा, अन्न आणि निवारा हे सर्व निसर्गातूनच मिळते. म्हणूनच ते पुढे सांगतात की, या निसर्गसंपत्तीचे रक्षण करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. हे केवळ सामाजिक जबाबदारी नाही, तर तेच खरे धर्माचे तत्त्व आहे. धर्म म्हणजे फक्त पूजा-अर्चा नसून, निसर्गाचे जतन करणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. तसेच, निसर्गाशी जुळवून घेणे म्हणजे त्याच्या नियमांनुसार जगणे, त्याचा अतिरेक न करणे, त्याचे संतुलन राखणे यातूनच मानवाचे खरे कल्याण साध्य होते.

निष्कर्ष:

मराठी संतांचे पर्यावरणविषयक विचार अत्यंत प्रगत आणि आधुनिक दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहेत. त्यांनी मानवाला निसर्गाशी सुसंवाद साधण्याचा आणि त्याचे रक्षण करण्याचा संदेश दिला आहे. आजच्या पर्यावरणीय समस्यांवर उपाय शोधताना संतविचारांचा अभ्यास अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

मराठी संतांच्या विचारांतून पर्यावरणीय नैतिकता स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांनी निसर्गाचा उपभोग न करता त्याच्याशी सहअस्तित्वाचा मार्ग सुचवला आहे. आजच्या पर्यावरणीय संकटांमध्ये जसे की, जंगलतोड, प्रदूषण, हवामान बदल संतविचार मार्गदर्शक ठरतात. संतांच्या मते, निसर्ग हा केवळ संसाधन नसून तो एक सजीव घटक आहे. त्यामुळे त्याचे संरक्षण करणे हे मानवाचे कर्तव्य आहे.

संदर्भसूची:

1. *ज्ञानेश्वरी*. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
2. *तुकाराम गाथा*. मुंबई: साहित्य अकादमी.
3. नामदेव अभंग गाथा. पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
4. *एकनाथी भागवत*. पुणे: श्री विद्या प्रकाशन.
5. Pawar, G. “Environmental Ethics in Bhakti Literature.” *Journal of Indian Literature Studies*, 2018.
6. Kulkarni, S. “Nature and Spirituality in Marathi Saints.” *Indian Journal of Cultural Studies*, 2020.